

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌԱԶՄԱԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԻ
ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՌԱՋՆԱԶԵՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՄՆԱՄՅԱԿՆԵՐԻՆ
(1945–1960–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո ԽՍՀՄ ղեկավարությունը քայլեր ձեռնարկեց երկրի տնտեսությունը վերականգնելու, այն խաղաղ հիմքերի վրա փոխադրելու ուղղությամբ: «Սպառազինության արտադրանքի կրճատման կապակցությամբ արդյունաբերության վերակառուցման միջոցառումների մասին» ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի 1945 թ. մայիսի 26–ի որոշումով վերակառուցման էր ենթակա նաև երկրի ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ոլորտը: Նախատեսվում էր մի շարք ձեռնարկությունների փոխադրումը քաղաքացիական արտադրանքի ամբողջական կամ մասնակի արտադրությանը¹: Իհարկե, դա չէր վերաբերվում ռազմաարդյունաբերական համալիրի (ՌԱՀ) այն ոլորտներին, որոնք ներգրավված էին միջուկային զենքի, հրթիռազենիթային սպառազինության և ռադիոլուկացիոն նորագույն տեխնիկայի ստեղծման աշխատանքներում: Այդ սպառազինության կատարելագործմանն էին միտված ԽՍՀՄ կառավարության 1946 թ. մի շարք որոշումները. մայիսի 13–ի՝ «Ռեակտիվ սպառազինության հարցերի մասին», հուլիսի 10–ի և օգոստոսի 24–ի՝ ռադիոլուկա-

¹ См. и Симонов Н. С., Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы. Темпы экономического роста, структура, организация производства и управление. Москва, 1996, էջ 194:

ցին սւրդյունաբերության զարգացման մասին²: Արդեն 1950 թ. խորհրդային առաջին «Ռ-1» տակտիկական հրթիռներն ընդունվեցին սպառազինության բանակում և դրվեցին մարտական հերթապահության:

Նշված որոշումները խթանեցին հետպատերազմյան առաջին տարիներին ԽՍՀՄ-ում, այդ թվում՝ խորհրդային Հայաստանում, սարքաշինության, էլեկտրոնային, էլեկտրամեխանիկական, ռադիոտեխնիկական գիտական ուղղությունների, նաև արտադրության այլ ճյուղերի զարգացումը: Ինչ վերաբերում է «ատոմային ծրագրին», ապա արդեն 1949 թ. օգոստոսին տեղի ունեցավ խորհրդային առաջին ատոմային ռումբի հաջողված փորձարկումը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտով միջազգային լարվածությունն աշխարհում ամբողջությամբ չլիցքաթափվեց: Միջազգային հարաբերություններում ձևավորվող Յալթա-Պոտսդամյան նոր համակարգը չէր կարող արագ փոփոխվող աշխարհի կայունության ամուր երաշխիք հանդիսանալ: ԽՍՀՄ ռազմավարական հավակնությունները Գերմանիայում, Արևելյան Եվրոպայում և Բալկաններում, Մերձավոր Արևելքի տարածաշրջանում շահերի լուրջ բախում առաջացրեցին ԱՄՆ-ի և Արևմուտքի հետ նրա հարաբերություններում:

Ռազմաքաղաքական երկու հզոր դաշինքների՝ ՆԱՏՕ-ի և «Վարշավայի պայմանագրի կազմակերպության» ձևավորումով սառը պատերազմը վերջնականապես մտավ «սպառազինության մրցավազք»-ի, առաջին հերթին՝ միջուկային և հրթիռային զենքի, գերլարված շրջափուլ: Հակադիր դաշինքների առաջա-

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 233, 254: Նաև՝ Быстрова И. В., Советский военно-промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980-е годы), Москва, 2006, էջ 559:

տար երկրներ հանդիսացող ԱՄՆ-ում և ԽՍՀՄ-ում սկսվում են վերջնականապես ձևավորվել ռազմաարդյունաբերական համալիրները, այն տեսքով, որը բնորոշ էր 1950–1980-ական թվականների ՌԱՀ-երին: Ռուսաստանցի հետազոտող Ա. Բեզբորոդովն իրավացիորեն նկատում է, որ հետպատերազմյան տասնամյակներին իր ձևավորմամբ և կայուն զարգացմամբ խորհրդային ՌԱՀ-ը «պարտական էր» աշխարհում ընթացող ռազմատեխնիկական հեղափոխությանը, սառը պատերազմի պայմաններում քաղաքական երկու հակադիր համակարգերի միջև ընթացող պայքարին³:

Միջազգային լարվածության աճի նոր միտումները կողմերից պահանջում էին ռազմական ծախսերի հաստատուն ավելացում, ռազմաարդյունաբերության հետագա ծավալում և զարգացում: Ուստի հետպատերազմյան առաջին տարիների խորհրդային տնտեսության ապառազմականացման և նրանում ռազմապաշտպանական ծախսերի նվազեցման միտումները կարճ տևեցին՝ մինչև 1949 թ., երբ աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունները (Բեռլինյան ճգնաժամ, ՆԱՏՕ-ի կազմավորում, 1950–1953 թթ. Կորեական պատերազմ և այլն) խորհրդային դեկավարությանը ստիպեցին արագացնել ռազմական ծրագրերի իրականացումը, ավելացնել ռազմական արտադրությունը: Հայտնի է, օրինակ, որ Կորեական պատերազմի տարիներին ԽՍՀՄ-ը մեծածավալ ռազմական օգնություն էր տրամադրում Կորեայի Ժողովրդա-դեմոկրատական հանրապետությանը:

1950-ական թթ. սկզբից ԽՍՀՄ-ում արձանագրվում է ռազմական ծախսերի և ներդրումների հաստատուն աճ, միջոցները

³ St'u Безбородов А. Б., Власть и ВПК в СССР (середины 40-х – середины 70-х годов). «Сталин и холодная война», Москва, 1997, էջ 94–95:

հիմնականում շարունակում էին ուղղվել «ատոմային ծրագրի» իրականացմանը, ռեակտիվ տեխնիկայի, ինքնաթիռների, ռադիոլուկացիոն համակարգերի, հրթիռագենիթային սպառազինության կատարելագործմանն ու սերիական արտադրությանը։ Դա ապահովելու նպատակով խորհրդային ղեկավարությունը խնդիր դրեց 1951–1955 թթ. ստեղծել արտադրական հավելյալ հզորություններ, վերակառուցել գործարանները, շարունակել նոր արտադրամասերի շինարարությունը և այլն⁴։

ԽՍՀՄ-ում ռազմական ծախսերի և արտադրության նշանակալի կրճատում արձանագրվեց միայն խորհրդային առաջնորդ Ի. Ստալինի մահից հետո՝ 1953 թ., երբ ավարտվեց նաև Կորեական պատերազմը։ 1954–1958 թթ. խորհրդային երկրի համար դարձան ռազմական ծախսերի կրճատման բացառիկ տարիներ. այդ շրջանում դրանք կրճատվեցին մինչև 1 մլրդ ռուբլիով, զուգահեռ կրճատվեց նաև խորհրդային բանակի ու ռազմական նավատորմիղի անձնակազմը՝ մինչև 3 մլն մարդով⁵։ Ռազմական ոլորտի հերթական «լիցքաթափումը», սակայն, դարձյալ կարճ տևեց։

Դեռևս 1953–1955 թթ. խորհրդային ղեկավարությունը սկսել էր մշակել «սոցիալիստական ճամբարի» երկրների պաշտպանական արդյունաբերության զարգացման միասնական պլանի և սպառազինման միասնական համակարգի ստեղծման ծրագիրը։ Սկսած 1955 թ., երբ, ի պատասխան 1954 թ. Գերմանիայի դաշնային հանրապետության՝ ՆԱՏՕ-ի անդամ դառնալու,

⁴ St'e Bystr'ova I. B., Военно-экономическая политика СССР: от «демилитаризации» к гонке вооружений, «Сталинское десятилетие холодной войны: факты и гипотезы», Москва, 1999, էջ 182։

⁵ St'e Bystr'ova I. B., Советский военно-промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980-е годы), էջ 252–253։

ԽՍՀՄ-ի նախաձեռնությամբ և գլխավորությամբ կազմավորվեց սոցիալիստական երկրների «Վարշավայի պայմանագրի կազմակերպություն» ռազմաքաղաքական դաշինքը, ընդլայնվեցին խորհրդային ռազմական առաքումներն այդ երկրներ: Խորհրդային գաղտնի փաստաթղթերում դրանց մասին տեղեկատվությունը սկսեց նշվել առանձին տողով՝ «այդ թվում ժողովրդա-դեմոկրատական երկրների համար» ձևակերպմամբ: Նույն տարիներին ԽՍՀՄ-ը ձեռնամուխ եղավ սոցիալիստական մի շարք երկրների հակաօդային պաշտպանության (ՀՕՊ) միասնական համակարգի ստեղծմանը: 1958 թ. դրանք սպառազինվեցին խորհրդային զենիթահրթիռային «Ս-75», «Կուբ», «Կրուգ» համակարգերով⁶: Նշենք, որ ռազմական նորագույն այս տեխնիկայի արտադրության մեջ ներգրավված էին Խորհրդային Հայաստանի մի քանի ձեռնարկություններ, որտեղ պատրաստվում էին լրակազմ սարքեր և հանգույցներ⁷:

1950-ական թթ. սկզբից ԽՍՀՄ-ը սկսել էր խոշոր դեր խաղալ նաև զենքի վաճառքի համաշխարհային շուկայում: Տարեցտարի աճում էին նրա կողմից սպառազինության մատակարարումները «երրորդ աշխարհի» զարգացող երկրներ, այդ թվում Սիրիա, Իրաք, Եգիպտոս, Հնդկաստան, Վիետնամ, Հյուսիսային Կորեա, Կուբա, Հարավային Աֆրիկայի երկրներ և այլն:

Խորհրդային նոր առաջնորդ, ԽՄԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ն. Խրուշչովի օրոք (1953–1964 թթ.) ԽՍՀՄ-ում 1957 թ. ձեռնարկված վարչատնտեսական, այսպես կոչված՝ «խրուշչովյան ռեֆորմներ»-ում, երկրի ռազմապաշտպանական արդյունաբերության, ՌԱՀ-ի կառավարման խնդիրներն առանցքային տեղ

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 327–328, 358:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 77, գ. 483, թ. 3–10, նաև՝ ֆ. 1, ց. 126, գ. 4, թ. 11–13:

էին գրավում: «ԽՍՀՄ ժողտնտեսության 1958 թ. զարգացման պետական պլանի և պետբյուջեի նախագիծը կազմելու ժամկետների և կարգի մասին» ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1957 թ. հուլիսի 10-ի թիվ 815 որոշումով կենտրոնական և միութենական համապատասխան գործադիր մարմիններին հանձնարարվում էր օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին նախապատրաստել և կենտրոնական վերադաս մարմիններին ներկայացնել 1958 թ. համար ռազմական տեխնիկայի և գույքի, ղեկավարվող ռեակտիվ սպառազինության արտադրության պլանների նախագծերը: Հանձնարարվում էր նաև հայտեր ներկայացնել պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների համար սարքավորումների և նյութերի, համալրող մասերի, դրանց չափաքանակների մասին և այլն: ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի որոշումով պաշտպանական արդյունաբերության ճյուղերի միութենական նախարարությունները, ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության և ԽՍՀՄ պետական անվտանգության կոմիտեի (ՊԱԿ) հետ համատեղ պարտավորեցվում էին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին և Պետպլանին ներկայացնել ռազմական տեխնիկայի գծով գիտահետազոտական և փորձարարակոնստրուկտորական հիմնարար աշխատանքների պլանների նախագծերը⁸:

ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1957 թ. օգոստոսի 24-ի հրահանգի համաձայն՝ միութենական հանրապետությունները պարտավոր էին սահմանված կարգով ԽՍՀՄ Պետպլան ներկայացնել սպառազինման, ռազմամթերքների, ռազմական տեխնիկայի և ռազմատեխնիկական գույքի արտադրության և մատակարարման պլանի կատարման մասին հաշվետվություններ: Ի կա-

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, §. 1, ց. 37, գ. 39, թ. 52-56:

տարումն այդ հրահանգի՝ ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը 1957 թ. սեպտեմբերի 26-ին հանձնարարում է ՀԽՍՀ ժողտնտխորհին յուրաքանչյուր ամսվա 7-ին ՀԽՍՀ Պետպլան ներկայացնել ԽՍՀՄ ավիացիոն, պաշտպանական, նավաշինության և ռադիոտեխնիկական արդյունաբերության նախարարություններին չպատկանող հանրապետական ձեռնարկությունների սպառագինման, ռազմամթերքի, ռազմական տեխնիկայի և ռազմատեխնիկական գույքի արտադրության և մատակարարման պլանի կատարման վերաբերյալ հաշվետվություններ: Իր հերթին, ՀԽՍՀ Պետպլանին հանձնարարվում է յուրաքանչյուր ամսվա 10-ին նշված հաշվետվությունները ներկայացնել ԽՍՀՄ Պետպլան⁹:

ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1957 թ. սեպտեմբերի 19-ի թիվ 1146 որոշման մեջ արդեն նշվում է ԽՍՀՄ ժողտնտեսության, այդ թվում նաև սպառագինության ու ռազմական տեխնիկայի գծով հեռանկարային զարգացման պլանի մշակման անհրաժեշտության մասին: Հոկտեմբերի 21-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմի նախագահությունը հանձնարարում է քայլեր ձեռնարկել հրթիռային տեխնիկայի արտադրության զարգացման առաջնահերթությունները մշակելու ուղղությամբ¹⁰: Նշենք, որ ԽՍՀՄ-ում հրթիռային տեխնիկայի զարգացման առաջնության կողմնակից էր անձամբ Ն. Խրուշչովը, ով գտնում էր, որ ապագա պատերազմում վճռական է լինելու հրթիռային-միջուկային զենքը¹¹:

Խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերության կատարելագործմանն ու զարգացմանը, նրա կարողությունների

⁹ St'u նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 77, գ. 47, թ. 1:

¹⁰ St'u Быстрова И. В., Военно-промышленный комплекс СССР на международной арене, «Отечественная история», Москва, 2006, № 2, էջ 62:

¹¹ St'u Быстрова И. В., Советский военно-промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980-е годы), էջ 247:

բազմապատկմանն էր միտված «Արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի մասին» ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1957 թ. օգոստոսի 10-ի թիվ 956—439 «հույժ գաղտնի» որոշումը: ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ն. Բուլգանինի ստորագրությամբ այդ որոշմամբ նախատեսվում էին հրատապ միջոցառումների համալիր ծրագրեր պաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների հետագա զարգացումն ապահովելու նպատակով: Խնդիր էր դրվում հասնել հայրենական ռազմական տեխնիկայի գերազանցությանն արտասահմանյանի նկատմամբ:

ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդը միութենական ժողտնտխորհների (որոնց ղեկավարման ոլորտում էին գտնվում պաշտպանական արդյունաբերության ճյուղերի ձեռնարկությունները և կազմակերպությունները), նաև ԽՍՀՄ ավիացիոն, պաշտպանական, նավաշինության և ռադիոտեխնիկական արդյունաբերության նախարարությունների գործունեության գերխնդիրն էր համարում ռազմական ինքնաթիռների, հրթիռային սպառազինության և այլ տեսակի ռազմական տեխնիկայի համար նորագույն հատուկ սարքերի և նյութերի ստեղծումը, դրանց սերիական արտադրությունը: Նաև՝ պաշտպանական ոլորտի արդյունաբերական ձեռնարկությունների մոբիլիզացիոն հզորությունների շեշտակի ավելացումը¹²: Որոշմամբ՝ ժողտնտխորհները, ավիացիոն, պաշտպանական, նավաշինության և ռադիոտեխնիկական արդյունաբերության նախարարությունները խիստ պատասխանատվություն էին կրում, ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պահանջներին համապատասխան, նոր տեսակի ռազմական և հատուկ տեխնիկայի մշակման, գիտահետազոտական և փորձարարա-կոնստրուկտորական աշխատանքների զարգացման,

¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 37, գ. 39, թ. 66:

կազմակերպությունների և ձեռնարկությունների փորձնական արտադրանքի, տեխնոլոգիական կարգապահության, խոտանի հայտնաբերման ու վերացման, բարձր որակի արտադրանք թողարկելու համար: Նաև՝ տնտեսական շրջանների պաշտպանական ճյուղերի ձեռնարկությունների համագործակցության, միութենական հանրապետությունների Նախարարների խորհուրդների ժողտնտխորհների հետ միասին կառավարության կողմից հաստատված հսկիչ թվերի սահմաններում ռազմական արտադրանքի տարեկան և հեռանկարային ծրագրերը մշակելու համար և այլն¹³:

«Արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի մասին» ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի որոշումով սահմանվում էր, որ ռազմական տեխնիկայի պատրաստման, փորձարկման, սերիական արտադրության մեջ ներմուծման, նաև մոբիլիզացիոն հզորություններ պատրաստելու հարցերում արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի ձեռնարկությունները ղեկավարվում են պաշտպանական ճյուղերի համապատասխան նախարարությունների կարգադրություններով՝ ժողտնտխորհների միջոցով: Միութենական հանրապետությունների Նախարարների խորհուրդներին և Ժողտնտխորհներին, պաշտպանական արդյունաբերության ճյուղային նախարարություններին, պաշտպանական ձեռնարկությունների, գիտահետազոտական ինստիտուտների և կոնստրուկտորական բյուրոների ղեկավարներին հանձնարարվում էր, ղեկավարվելով ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1956 թ. ապրիլի 28-ի թիվ 555-331 որոշմամբ՝ ապահովել պաշտպանական աշխատանքների խիստ գաղտնիությունը¹⁴:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 67-68:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 69:

Հարկ է նշել, որ սառը պատերազմի առաջին տարիներից խորհրդային արդյունաբերության ռազմապաշտպանական ոլորտը սկսեց մեկուսանալ, առանձնանալ արդյունաբերության քաղաքացիական արտադրանքի ոլորտից: Ռազմական ոլորտի գիտական և արտադրական գործընթացները գաղտնի պահելու, ինչպես նաև սպառազինության հատուկ արտադրություն կազմակերպելու նպատակով ՌԱՀ-ի կազմում գտնվող կազմակերպությունների և ձեռնարկությունների համար հաստատվեց տարբեր առանձնահատկություններով հատուկ ռեժիմի մի քանի մակարդակ: Ցածրը ներկայացնում էին փակ ձեռնարկությունները և, այսպես կոչված, «Փոստային արկղերը» (Փ/ա), որոնք աշխատում էին մեծ քաղաքների տարածքում: Հաջորդ մակարդակը արտաքին տեսքից սովորական քաղաքներն ու բնակեցված տարածքներն էին, ուր արտասահմանցիների մուտքն արգելված էր: Վերջապես, ամենաբարձր մակարդակը ԽՍՀՄ որոշ շրջաններում առաջ եկած «փակ քաղաքներն» էին, որոնք անմիջականորեն առնչվում էին միջուկային մշակումների հետ և պատկանում էին ատոմային գերատեսչությանը՝ ԽՍՀՄ միջին մեքենաշինության նախարարությանը: Դրանց թիվն ամբողջ երկրում տասն էր¹⁵:

ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1959 թ. փետրվարի 9-ի թիվ 126-52 որոշմամբ հաստատված «Պետական գաղտնիք պարունակող կարևորագույն տեղեկությունների ցանկ»-ի համաձայն՝ ԽՍՀՄ ամբողջ տարածքում տեղաբաշխված ռազմապաշտպանական ոլորտի կազմակերպությունների և ձեռնարկությունների, դրանց մասնաճյուղերի տեղաբաշխման, նրանց

¹⁵ St'u Быстрова И. В., Советский военно-промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930-1980-е годы), էջ 600-601:

գործունեության, դրանից բխող գրագրությունը, հատուկ սպառազինության արտադրության վերաբերյալ գլխավոր պլանները և ամփոփ տվյալները, այնտեղ աշխատող բանվորների, ծառայողների, ինժեներատեխնիկական աշխատողների թվաքանակը և այլն համարվում էր խիստ գաղտնի և պետք է կրեր «Հույժ գաղտնի հատուկ կարևորության» կամ «Հույժ գաղտնի» գլխի՝ Նույնը վերաբերում էր առանձին գիտահետազոտական ինստիտուտների, կոնստրուկտորական բյուրոների և հրաձգարանների գիտահետազոտական և փորձարարական աշխատանքների ամփոփ պլաններին, ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող հայտնագործություններին, գյուտարարություններին և այլն:

Գաղտնիության կարգը տարածվում էր նաև ժողովրդադեմոկրատական երկրներին հատուկ տեսակի սպառազինության մատակարարման մասին ամփոփ տվյալների, նաև այն տեղեկությունների վրա, որոնք բնութագրում են ԽՍՀՄ-ի գիտատեխնիկական և այլ օգնությունը՝ տեղում սպառազինության հատուկ տեսակներ արտադրելու համար և այլն¹⁶:

Խորհրդային Հայաստանում «փակ քաղաքներ» չկային, բայց գոյություն ունեին փակ կազմակերպություններ և ձեռնարկություններ, «Փոստային արկղեր»: Ուստի գաղտնիության ռեժիմի պահպանման խնդիրը գտնվում էր հանրապետության ղեկավարության ուշադրության ներքո:

ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1963 թ. փետրվարի 14-ի թիվ 208-76 որոշմամբ՝ Նախարարների խորհրդին առընթեր պետանվտանգության կոմիտեին, ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարությանը, միութենական հանրապետությունների Նախարարների խորհուրդներին տրվում էին

¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 39, գ. 59, թ. 9-31:

մի շարք կարգադրություններ և հանձնարարականներ՝ հատուկ կարևորության պաշտպանական արտադրության գաղտնիության ռեժիմի պահպանման, ռազմական արտադրության կազմակերպման հետ կապված այլ խնդիրների գծով և այլն: Ի կատարումն այս որոշման՝ ՀԿԿ Կենտկոմի նախագահությունը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը 1963 թ. ապրիլի 12-ի համատեղ նիստում լսում են «Գաղտնիության ռեժիմի ուժեղացման մասին» հարցը:

Արձանագրվում է, որ հանրապետության ժողտնտխորհի այն ձեռնարկություններում, որոնք կենտրոնական վերադաս մարմինների պատվերներով միութենական արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի համար արտադրում են ռազմական տեխնիկայի լրակազմ սարքավորումներ ու ապրանքներ, գաղտնիության ռեժիմի պահպանման, աշխատանքների ծածկագրման ու քողարկման գործում դեռևս առկա են լուրջ թերություններ: ՀԽՍՀ ժողտնտխորհը, Գիտությունների ակադեմիան, նախարարությունների և գերատեսչությունների ենթակայության տակ գտնվող ձեռնարկությունները բավարար միջոցներ չեն ձեռնարկում հակառակորդի կողմից ռադիոտեխնիկական, լուսանկարչական, հեռուստատեսային և այլ միջոցներով հետախուզում անցկացնելու հնարավորությունը վերացնելու համար: Նշվում է, որ ՀԽՍՀ ժողտնտխորհի, Գիտությունների ակադեմիայի, նախարարությունների և գերատեսչությունների ռեժիմային հիմնարկություններում և ձեռնարկություններում, գիտահետազոտական ինստիտուտների հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոներում դեռ առկա է ինժեներատեխնիկական աշխատողների և բանվորների արտահոսք, ինչը նպաստում է օբյեկտների տեղաբաշխման գաղտնագերծմանը և կատարվող գաղտնի

բնույթի աշխատանքների բացահայտմանը: Հատուկ կարևորության պաշտպանական օբյեկտների տեղաբաշխման գաղտնիությունը չի ապահովում նաև ձեռնարկությունների նյութատեխնիկական մատակարարման գոյություն ունեցող կարգը: Իբրև լուրջ թերություն՝ նշվում է նաև այն, որ վերադաս գերատեսչությունների հետ ռադիոհեռագրային գաղտնի գրագրություն վարող ձեռնարկությունները, կազմակերպությունները և հիմնարկությունները խախտում են գոյություն ունեցող կարգը. նախագծերի մշակման, պաշտպանական տեխնիկայի հատուկ տեսակների փորձարկման և արտադրման առաջադրանքների կատարման մասին հեռագրերն ու ֆոտոհեռագրերն ուղարկում են առանց գաղտնիության մասին հատուկ նշագրման և այլն¹⁷:

Հանրապետության պաշտպանական ոլորտի կազմակերպություններում և ձեռնարկություններում նշված թերությունները վերացնելու, գաղտնիության ռեժիմը ամրապնդելու, հատուկ ռեժիմային և ռազմական օբյեկտների ծածկագրման և քողարկման աշխատանքները բարելավելու նպատակով ՀԿԿ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը որոշում են.

• Ժողտնտխորհի, Գիտությունների ակադեմիայի, նախարարությունների և գերատեսչությունների, ձեռնարկությունների և հիմնարկությունների ղեկավարությանը պարտավորեցնել արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի համար մշակվող և պատրաստվող համալրող մասերի արտադրման աշխատանքներում ուժեղացնել պետական գաղտնիքների պահպանությունն ապահովելուն ուղղված աշխատանքները: Առավելագույնս սահմանափակել պետական գաղտնիքներին թույլատրվող անձանց շրջանակը, ընդունել անհրաժեշտ միջոցներ՝

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 126, գ. 5, թ. 45:

հատուկ կարևորության «հույժ գաղտնի» և «գաղտնի» փաստաթղթերը պատրաստելու աշխատանքները և այդ փաստաթղթերին ծանոթանալու կարգը բարելավելու համար: Փակ նիստերի և խորհրդակցությունների ժամանակ հատուկ կարևորության «հույժ գաղտնի» և «գաղտնի» հարցերի քննարկումներում կրճատել ներգրավված անձանց շրջանակը:

- Ժողտնտխորհին, նախարարություններին և գերատեսչություններին պարտավորեցնել հատուկ կարևորության պաշտպանական և ռազմական օբյեկտների շինարարության և տեղաբաշխման վայրերի ընտրությունը կատարել ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդին առընթեր ՊԱԿ-ի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ՝ հաշվի առնելով գաղտնիության ռեժիմի և հնարավոր բնական քողարկման պահանջները:

- Սահմանել, որ հատուկ կարևորության ռազմական օբյեկտների կառուցման համար հողատարածքներ տրամադրելու մասին որոշումներն ընդունվում են ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի որոշմամբ՝ ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության, միջին մեքենաշինության նախարարության, արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի պետկոմների հայտերի հիման վրա:

- Սահմանել, որ կառուցվող կամ գոյություն ունեցող հատուկ կարևորության պաշտպանական և ռազմական օբյեկտների մոտակայքում տրամադրվող հողատարածքները, որտեղ կառուցվելու են բնակելի և այլ շենքեր, ենթակա են համաձայնեցման շահագրգիռ պետկոմների, նախարարությունների և գերատեսչությունների, նաև՝ ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդին առընթեր ՊԱԿ-ի մարմինների հետ:

- Ժողտնտխորհին, նախարարություններին և գերատեսչություններին պարտավորեցնել հատուկ կարևորության պաշտ-

պանական և ռազմական օբյեկտների շինարարությունը սկսելուց առաջ իրականացնել անհրաժեշտ միջոցառումներ գաղտնիության ռեժիմը պահպանելու համար:

- 1963 թ. ապրիլից բոլոր տեղագրական և այլ քարտեզներում, պլաններում, ուրվագծերում և վերարտադրումներում հատուկ պայմանական նշաններով լրացնել այն հողակտորները, որոնք զբաղեցված են պաշտպանական և ռազմական օբյեկտների կողմից:

- Ժողտնտխորհին պարտավորեցնել երկամսյա ժամկետում ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի հաստատմանը ներկայացնել իր ենթակայության տակ գտնվող և ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության ու արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի պետկոմների պատվերներով արտադրանք թողարկող ձեռնարկությունների և հիմնարկությունների գաղտնիության՝ ռեժիմի կազմակերպման միջոցառումների մասին:

- Անդրկոպկասյան երկաթգծի Երևանի բաժանմունքին պարտավորեցնել սահմանել պատշաճ կարգ ու կանոն պաշտպանական արդյունաբերության ռեժիմային ձեռնարկությունների բեռների փոխադրման, փաստաթղթերի ձևակերպման և պահպանման գործում և այլն¹⁸:

1950-ական թթ. վերջին ԽՍՀՄ ժողտնտեսության զարգացման հնգամյա ծրագրերից անցում կատարվեց յոթնամյա ծրագրերի: 1959 թ. սկզբին տեղի ունեցած ԽՄԿԿ 21-րդ համագումարն ընդունեց երկրի ժողովրդական տնտեսության զարգացման 1959–1965 թթ. յոթնամյա պլանը, որում դրված էր մեծախոստում կարգախոս՝ «հասնել ու անցնել» ԱՄՆ-ից: Իհարկե, խորհրդային ղեկավարությունն առաջին հերթին նպատակ ուներ հասնել ռազ-

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 46–49:

մական գեոակշոության, իսկ դա հնարավոր էր բացառապես նորագույն սպառազինության, այդ թվում՝ միջուկային, և ռազմական տեխնիկայի կատարելագործման, ռազմական ծախսերի և արտադրանքի շեշտակի ավելացման միջոցով:

ԽՍՀՄ ռազմական հզորությունն ամրապնդելու նպատակով արդեն 1959 թվականից երկրի ռազմապաշտպանական արդյունաբերությունը յուրացնում է մի քանի նոր տիպի հրթիռների և կառավարվող արկերի, ռազմական նորագույն այլ տեխնիկայի թողարկումը: ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահությանը կից Ռազմաարդյունաբերական հանձնաժողովի 1960 թ. մարտի 31-ի որոշման մեջ նշվում է, որ ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով խորհրդային բանակին ամբողջությամբ մատակարարվել են զենիթահրթիռային «Ս-75» համակարգեր, չկառավարվող ռեակտիվ սպառազինության համակարգեր, ռադիոլուկացիոն միջոցներ, սուզանավեր, նորագույն ռազմական այլ տեխնիկա¹⁹: Այս ամենը նպաստեց, որպեսզի 1959 թ. վերջին ԽՄԿԿ Կենտկոմի հատուկ որոշումով ԽՍՀՄ Ջինված ուժերի համակարգում ստեղծվեն նոր՝ Ստրատեգիական նշանակության հրթիռային զորքեր:

«Սպառազինությունների մրցավազք»-ի հերթական փուլին նպաստում էր նաև միջազգային հարաբերություններում 1950-ական թթ. վերջին 1960-ական թթ. սկզբին լարվածության աճը: Բեռլինյան ճգնաժամի 1958–1961 թթ. հերթական փուլը հանգուցալուծվեց միայն 1961 թ. երկրորդ կեսին, երբ օգոստոսի 13-ին Արևմտյան Բեռլինի շուրջը կառուցվեց սառը պատերազմի ամենաակնառու խորհրդանիշը՝ հանդիսացող «Բեռլինյան պատը»: Արևելք–Արևմուտք, ԽՍՀՄ–ԱՄՆ ռազմաքաղաքական առճակա-

¹⁹ Ст'я Симонов Н. С., նշվ. աշխ., էջ 297, 303:

տումն իր գազաթնակետին հասավ 1962 թ. Կարիբյան (Կուբայական) ճգնաժամի շրջանում, երբ աշխարհը հայտնվել էր կործանարար միջուկային պատերազմի շեմին: Այսպիսով, պատահական չէր, որ ԽՍՀՄ-ում ռազմական ծախսերի առավել բարձր տեմպեր արձանագրվեցին հենց 1961–1965 թթ., երբ միջին տարեկան աճը կազմեց 7,6 %²⁰, իսկ ՌԱՀ-ի ճյուղերում կապիտալ ներդրումներն ավելացան 30 %-ով²¹:

Այսպիսով, ընդունելի է հիմնախնդրի ուսաստանցի մի շարք հետազոտողների այն պնդումը, որ 1945–1964 թթ. ժամանակաշրջանը համարվում է ԽՍՀՄ ՌԱՀ-ի ձևավորման սովորտի շրջանը:

1960-ական թվականների կեսերից ԽՍՀՄ-ը հայտնվեց սոցիալ-տնտեսական հերթական ճգնաժամի առջև, ուստի ձեռնարկվեցին համալիր տնտեսական բարեփոխումներ, որոնց հիմնավորումը տվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1965 թ. սեպտեմբերյան պլենումը: Պաշտպանական արդյունաբերության զարգացման հիմնական առաջնահերթությունները 1966–1970 թթ., որոնք հայտնի են իբրև ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ա. Կոսիգինի տնտեսական ռեֆորմի տարիներ, ՌԱՀ-ի ոլորտում «ատոմային ծրագրի» հետ զուգահեռ առաջին դիրքերում շարունակում էին մնալ «հրթիռատիեզերական և ինքնաթիռային տեխնիկայի արտադրությունը», «բոլոր տեսակի հրթիռային սպառազինության ռադիոսարքերի, ռադիոլուկացիոն, ռադիոհետախուզման և այլ հատուկ սարքերի» արտադրությունը: Դրանցից հետո միայն՝ հրթիռային պինդ վառելիքը, պայթուցիկ նյութերը, զի-

²⁰ St'u Быстрова И. В., Советский военно-промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980-е годы), էջ 254:

²¹ St'u Симонов Н. С., նշվ. աշխ., էջ 304–305:

նամթերքը, նավաշինությունը, զրահատանկային տեխնիկան և այլն²²:

...

«Սպառազինության արտադրանքի կրճատման հետևանքով արդյունաբերության վերակառուցման միջոցառումների մասին» ՊՊԿ-ի 1945 թ. մայիսի 26-ի վերը հիշատակված որոշումով վերակառուցման էր ենթակա նաև ռազմապաշտպանական արդյունաբերության կառավարման համակարգը: Փոփոխությունների արդյունքում կրճատվեցին պաշտպանական ոլորտի ժողկոմատները՝ լուծարվեցին ԽՍՀՄ ռազմամթերքների, ականանետային սպառազինության և տանկային արդյունաբերության ժողկոմատները: Ռազմական արտադրության կազմակերպումն այսուհետ կենտրոնացվելու էր ԽՍՀՄ սպառազինության, ավիացիոն, նավաշինության արդյունաբերության, գյուղատնտեսական և տրանսպորտային մեքենաշինության ժողկոմատներում (1946 թ. մարտից՝ նախարարություններ): Դրանց գույզահեռ ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին կից գործում էին 1945 թ. օգոստոսին ստեղծված Հատուկ կոմիտեն և Առաջին գլխավոր վարչությունը (ատոմային ծրագրեր), ատոմային, ռեակտիվ տեխնիկայի, ռադիոլուկացիայի հարցերով կոմիտեններ²³:

Ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ոլորտը խորհրդային ողջ ժամանակաշրջանում գտնվում էր երկրի կուսակցական-քաղաքական բարձրագույն ղեկավարության, նաև՝ խորհրդային իրավապահ և անվտանգության մարմինների (ՆԳՆ, ՊԱԿ) աչալուրջ հսկողության ներքո: Վերջիններս իրենց գործառույթներով հանդիսանում էին խորհրդային ՌԱՀ-ի

²² Ст'я Быстрова И. В., Советский военно-промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980-е годы), էջ 260:

²³ Ст'я նուն տեղում, էջ 237, 240:

կարևոր մասը: Նրանց իրավասության ոլորտում էր գտնվում ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների, այլ օբյեկտների պահպանության, կադրերի, հետախուզության, հակահետախուզության և այլ հարցերը:

Պատերազմից հետո ՌԱՀ-ի կառավարման գործառույթներն իրականացնում էր ԽՍՀՄ Կենտկոմի քաղբյուրոյի 1949 թ. հուլիսի 10-ի որոշումով ստեղծված Մեքենաշինության բաժինը (1953 թվականից՝ Պաշտպանական արդյունաբերության բաժին) և Կենտկոմի համապատասխան քարտուղարը²⁴:

1953 թ. Ի. Ստալինի մահից հետո Ն. Խրուշչովի ղեկավարման տասնամյակում ԽՍՀՄ-ում հետևողականորեն իրականացվեց ժողտնտեսության կառավարման ապակենտրոնացման քաղաքականություն: ԽՍՀՄ-ում սպառազինության արտադրության ծրագրերը կենտրոնացված էին ԽՍՀՄ միջին մեքենաշինության (ատոմային ծրագիրը), պաշտպանական արդյունաբերության (մինչև 1953 թ.՝ սպառազինության), 1954 թ. ստեղծված ռադիոտեխնիկական, ավիացիոն և նավաշինության արդյունաբերության նախարարություններում:

1957 թ. ձեռնարկված «խրուշչովյան ռեֆորմներ»-ով երկրի արդյունաբերությունը ղեկավարվելու էր ոչ թե ճյուղային (նախարարությունների միջոցով), այլ տարածքային սկզբունքի հիման վրա: Ստեղծվեցին տեղական ժողտնտիսորհներ, որոնք անմիջականորեն ենթարկվում էին համամիութենական նախարարությանը: Արդյունքում լուծարվեցին 141 համամիութենական և հանրապետական նախարարություններ, որոնց փոխարեն ստեղծվեցին 105 ժողտնտիսորհներ: Դրանով փորձ էր կատար-

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 456:

վում ընդլայնելու միութենական հանրապետությունների իրավունքներն ու տնտեսավարման լիազորությունները:

Ինչպես նշել ենք, ռեֆորմները շրջանցեցին նաև խորհրդային ՌԱՀ-ը, նպաստեցին վերջինիս կառավարման ապակենտրոնացմանը, նաև՝ պաշտպանական և քաղաքացիական ձեռնարկությունների միջև սերտ կապերի հաստատմանը, ՌԱՀ-ի աշխարհագրական շրջանակների ընդլայնմանը: Տնտեսության մյուս ճյուղերի նման պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունները ևս հանձնվեցին տեղական ժողտնտխորհներին: ԽՍՀՄ-ում գիտատեխնիկական միասնական քաղաքականություն իրականացնելու, ՌԱՀ-ի ոլորտում գիտահետազոտական և փորձարարակոնստրուկտորական աշխատանքներն արդյունավետ կազմակերպելու նպատակով ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին կից ստեղծվեցին ավիացիոն, պաշտպանական տեխնիկայի, մեքենաշինության, նավաշինության, ավտոմատիզացիայի, ռադիոէլեկտրոնիկայի, ատոմային էներգիայի օգտագործման և այլ պետկոմներ²⁵:

ՌԱՀ-ի կառավարման համակարգում իրականացվող ռեֆորմների շրջանակներում ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդը 1957 թ. օգոստոսի 13-ին որոշում է ընդունում «Արդյունաբերական ձեռնարկություններում ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության ռազմական ներկայացուցիչների կրճատումների մասին»: Նույն որոշմամբ հաստատվում է «Արդյունաբերական ձեռնարկությունների ղեկավարների, բաժինների և արտադրամասերի պետերի, վարպետների պատասխանատվությունը մատակարարվող սերիական ռազմական արտադրանքի որակի և արդյունաբերական ձեռնարկություններում ԽՍՀՄ պաշտպա-

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 254:

նության նախարարության ռազմական ներկայացուցիչների մասին Կանոնադրությունը»²⁶: Այն տարածվում էր միութենական նախարարությունների և ժողտնտխորհների արդյունաբերական բոլոր այն ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների վրա, որոնք ռազմական պատվերներ են կատարում ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության համար: «Կանոնադրությամբ» արդյունաբերական ձեռնարկությունների աշխատողները պատասխանատու էին Պաշտպանության նախարարությանը մատակարարվող վատորակ, անլրակազմ կամ տեխնիկական պայմաններին չհամապատասխանող արտադրանքի համար: Այդ դեպքում ձեռնարկությունների ղեկավարները, բաժինների և արտադրամասերի պետերը, վարպետները, հաստատված կարգի համաձայն, ենթարկվելու էին դատական և նյութական պատասխանատվության: «Կանոնադրություն»-ում նշվում էր բազմաթիվ այլ պարտականությունների մասին ևս, նաև՝ Պաշտպանության նախարարության ռազմական ներկայացուցիչների պատասխանատվության և իրավունքների²⁷:

Ապակենտրոնացման քաղաքականությանը զուգահեռ խորհրդային ՌԱՀ-ի կառավարման համակարգում հետպատերազմյան տարիներին հետևողականորեն ամրապնդվում էր 1957 թ. ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահությանը կից ստեղծված Ռազմաարդյունաբերական հանձնաժողովի համակարգող դերը, նրա միջոցով էին անցնում ոլորտի բոլոր արմատական որոշումները: Հանձնաժողովին փոխարինեց ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին կից դեռևս 1951 թվականից գործող ռազմական և ռազմաարդյունաբերական հարցերով բյուրոն: ՌԱՀ-ի

²⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 37, գ. 39, թ. 70–71:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 72–79:

հանձնաժողովի ստեղծումից ի վեր այն հաջորդաբար գլխավորել են խորհրդային ազդեցիկ գործիչներ Դ. Ֆ. Ուստինովը (1957–1963), Լ. Վ. Սմիրնովը (1963–1985), Յու. Դ. Մասլյուկովը (1985–1988) և Ի. Ս. Բելոուսովը (1988–1991):

Խորհրդային տարիներին գերգաղտնի պայմաններում գործող ԽՍՀՄ-ի հանձնաժողովի հիմնական խնդիրներն ու գործառույթները ներկայացված են ոլորտի մասնագետների կողմից հեղինակված՝ «Հայրենական ռազմաարդյունաբերական համալիրը» կոլեկտիվ աշխատությունում: Նշենք դրանցից մի քանիսը.

- սպառազինման և ռազմական տեխնիկայի արդիական տեսակների ստեղծման աշխատանքների կազմակերպում և համակարգում,

- արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի աշխատանքների համակարգում,

- արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի օպերատիվ կառավարում և գործունեության վերահսկում,

- ԽՍՀՄ Պետպլանի և պաշտպանության նախարարության հետ համատեղ սպառազինության ծրագրերի, սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի արտադրման ու թողարկման հնգամյա և տարեկան պլանների նախապատրաստում՝ վերադաս մարմինների կողմից հաստատելու համար,

- արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի ռազմատեխնիկական համագործակցության հարցերով արտաքին տնտեսական կապերի համակարգում և այլն:

Հանձնաժողովի կողմից վերջնական տեսքի բերված որոշումների նախագծի տարբերակը ուղարկվում էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի պաշտպանական արդյունաբերության բաժին, որտեղ այն ենթարկվում էր լրացուցիչ ճշգրտումների: Դրանից հետո փաս-

տաթղթերն ընդունվել են ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի համատեղ որոշումներով: Դրանք կրում էին գաղտնիության տարբեր աստիճանի գրիֆներ, և սահմանված կարգի համաձայն՝ ուղարկվում էին շահագրգիռ գերատեսչություններին: Հետաքրքիր է, որ հետպատերազմյան ողջ ժամանակաշրջանում հանձնաժողովի նիստերն անց են կացվել Մոսկվայի Կրեմլի «Օվալ» դահլիճում, շաբաթը մեկ անգամ պարբերությամբ²⁸:

Ն. Խրուշչովի պաշտոնանկությունից հետո, երբ կասեցվեցին նաև «խրուշչովյան ռեֆորմները», 1964 թ. վերջերից սկսվում է ՌԱՀ-ի համակարգի ձեռնարկությունների հերթական «հավաքագրումը» կենտրոնացված ճյուղային նախարարություններում: ԽՍՀՄ-ում 1965 թ. իրականացվող նոր ռեֆորմների արդյունքում վերականգնվում է արդյունաբերության կառավարման ճյուղային համակարգը, ամրապնդվում է կենտրոնացված պլանային կառավարման համակարգը: Խորհրդային ՌԱՀ-ում ուժեղանում էր նաև ԽՄԿԿ Կենտկոմի պաշտպանական արդյունաբերության բաժնի համակարգող դերը:

Շուտով վերջնականապես ձևավորվում է պաշտպանական արդյունաբերության նախարարությունների, այսպես կոչված՝ «իննյակը», որոնցում հիմնականում կենտրոնացված էին ռազմական արտադրանք թողարկող պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունները: Դրանք էին՝ ավիացիոն արդյունաբերության, պաշտպանական արդյունաբերության, նավաշինության արդյունաբերության, քիմիական արդյունաբերության, էլեկտրոնային արդյունաբերության, էլեկտրոտեխնիկական արդյունաբերության, ընդհանուր մեքենաշինության

²⁸ St'u Отечественный военно-промышленный комплекс и его историческое развитие. Под редакцией О. Д. Бакланова и О. К. Rogozina. Под общей редакцией О. К. Rogozina, Москва, 2005, էջ 92–93:

(այստեղ կենտրոնացված էին հրթիռատիեզերական տեխնիկայի ստեղծման աշխատանքները), ռադիոարդյունաբերության, միջին մեքենաշինության նախարարությունները: Վերջիններիս հարում էին 10 կից նախարարություններ՝ իրենց այն ձեռնարկություններով, որոնք արտադրում էին ռազմական և քաղաքացիական նշանակության արտադրանք: Ոլորտի քաղաքական և տնտեսական ղեկավարումը ապահովում էին ԽՄԿԿ Կենտկոմի հատուկ բաժինները (պաշտպանական արդյունաբերության և վարչական մարմինների), իսկ անվտանգության խնդիրները՝ ՆԳՆ-ն և ՊԱԿ-ը: Նորագույն ռազմական տեխնիկայի զարգացման կազմակերպչական, գիտատեխնիկական ապահովության հարցերով զբաղվում էին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդը, նրա համապատասխան պետկոմները, Պետպլանը, ֆինանսների նախարարությունը, Գիտությունների ակադեմիան²⁹:

Խորհրդային ՌԱՀ-ի կառավարման նշված համակարգը գրեթե անփոփոխ տեսքով գոյություն ունեցավ մինչև ԽՍՀՄ-ի կազմալուծումը 1991 թ.:

Ամփոփելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո միջազգային իրադրությունն աշխարհում շարունակում էր լարված մնալ: Վերջինս նպաստում էր հետպատերազմյան առաջին տասնամյակներին խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերության աննախադեպ զարգացմանը: Այդ տարիներին ձևավորվեցին ԽՍՀՄ ռազմատնտեսական քաղաքականության և ՌԱՀ-ի առաջնահերթությունները, կատարելագործվեց նրա կառավարման համակարգը: «Ընդհանուր առմամբ՝ Երկրորդ համաշխարհային

²⁹ St'u Быстрова И. В., Советский военно-промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930-1980-е годы), էջ 255-256:

պատերազմին հաջորդող առաջին երկու տասնամյակները հանդիսացան ԽՍՀՄ-ում ռազմաարդյունաբերական համալիրի ստեղծման հիմնադիր փուլը: Այս տարիներին մշակվեցին ռազմական նոր դոկտրինի և ռազմավարության հիմքերը, որը տիրապետում էր ԽՍՀՄ-ում մինչև 1970-ական թթ., ստեղծվեց զիտական և արտադրական հզոր բազա սպառազինության բոլոր տեսակների և համակարգերի հետագա զարգացման համար»³⁰: Նշված ժամանակաշրջանում խորհրդային ՌԱՀ-ը ներկայանում էր իբրև ԽՍՀՄ սոցիալ-տնտեսական համակարգի հիմքը, որոշիչ էր դառնում նրա դերը նաև խորհրդային երկրի կուսակցական-պետական կյանքում:

KAREN KHACHATRYAN

PRIORITIES OF THE DEVELOPMENT OF THE SOVIET MILITARY-INDUSTRIAL COMPLEX AND ITS MANAGEMENT SYSTEM IN THE FIRST POST-WAR DECADES (THE 1945–1960s)

SUMMARY

During the first post-war decades the Soviet Military Industrial Complex “owed” its formation and stable development to the “cold war” that had started since the end of 1940s and the military-technical revolution that was gathering pace. From the beginning of 1950s a considerable rise of expenditures on MIC was observed in the USSR. Its priorities became the creation and development of the

³⁰ Նույն տեղում, էջ 260:

nuclear weapon, newest reactive and anti-aircraft and rocket technology, radar systems of air defence, etc.

The administrative and economic reforms that were being implemented in the USSR in 1957-1964 were aimed at the decentralization of the Soviet MIC and its management systems as well. In the MIC of the country the coordinating role of the Military-industrial commission under the Presidium of the Council of Ministers of the USSR, as well as that of the department of the Defence industry of the Central Committee of CPSU were strengthened. After starting the reforms from the mid-1960s a new phase of centralization of the MIC management system started and the so-called "nine" governing ministries of military and defence industry (aviation, defence, shipbuilding, chemical, electronic, electrotechnical industries, radio industry, general engineering, medium engineering) were finally formed.

During the period under discussion the priorities of the Soviet MIC and its management system were finally formed. Besides, a firm scientific and technical and manufacturing base was prepared for the production of all types of the newest technique and arms. The Soviet MIC became the socio-economic foundation of the USSR, and its decisive role in the party-and-political life of the country increased.

ПРИОРИТЕТЫ РАЗВИТИЯ СОВЕТСКОГО ВОЕННОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА И СИСТЕМА ЕЕ УПРАВЛЕНИЯ В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ (1945–1960–ЫЕ ГОДЫ)

РЕЗЮМЕ

В первые послевоенные десятилетия своим формированием и стабильным развитием советский ВПК был «обязан» начавшейся с конца 1940–ых годов «холодной войне» и набирающей обороты военнотехнической революции. С началом 1950–ых годов в СССР наблюдается значительный рост расходов на ВПК. Ее приоритетами становятся создание и развитие атомного оружия, реактивной, зенитно–ракетной новейшей техники, радиолокационных систем противовоздушной обороны и т.д.

Проводимые в СССР в 1957–1964 годах административно–хозяйственные реформы были направлены также на децентрализацию советского ВПК и системы ее управления. В ВПК страны усиливается координирующая роль Военнопромышленной комиссии при Президиуме Совета Министров СССР, а также отдела Оборонной промышленности ЦК КПСС. После свертывания реформ с середины 1960–ых годов начинается новый этап централизации системы управления ВПК, окончательно формируется так называемая «девятка» руководящих министерств военнооборонной промышленности (авиационной, оборонной, судостроительной, химической, электронной, электротехнической промышленности, радиопромышленности, общего машиностроения, среднего машиностроения).

В исследуемый период были окончательного сформированы приоритеты советского ВПК и система ее управления. Была также подготовлена прочная научно-техническая и производственная база для выпуска всех видов новейшей техники и вооружения. Советский ВПК становится социально-экономической основой СССР, возрастает ее определяющая роль в партийно-политической жизни страны.